

FELSEFE DÜNYASI

2012/2 Sayı: 56 YILDA İKİ KEZ YAYIMLANIR ISSN 1301-0875

Sahibi

Türk Felsefe Derneği Adına
Başkan Prof. Dr. Ahmet İNAM

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ

Yazı Kurulu

Prof. Dr. Ahmet İNAM
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ
Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR
Prof. Dr. Celal TÜRER
Doç. Dr. Levent BAYRAKTAR
Doç. Dr. Şamil ÖÇAL
Dr. Necmettin PEHLİVAN

Felsefe Dünyası Hakemli Bir Dergidir.

Felsefe Dünyası 2004 yılından itibaren PHILOSOPHER'S
INDEX ve TUBİTAK/ulakbim tarafından dizinlenmektedir.

Yazışma ADRESİ

PK 21 Yenişehir/Ankara
Tel & Fax: 0 312 231 54 40

Fiyatı: ₺ 25 (KDV Dahil)

Banka Hesap No: Vakıf Bank Kızılay Şubesi: 00158007288336451
IBAN : TR82 0001 5001 5800 7288 3364 51

Dizgi ve Baskı

Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
Alınteri Bulvarı 1256 Sokak No: 11 Yenimahalle/ANKARA
Tel: 0 312 354 91 31 (Pbx) Fax: 0 312 354 91 32

MUHAMMED KEFEVÎ VE RİSÂLE Fİ'L-ÂDÂB'I

Necmettin PEHLİVAN*

I XIV. yüzyılda Semerkandî tarafından ortaya konulmuş delillendirme teorisi olarak *âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara*, kendine özgü bir gelenek oluşturmuş, bunun en yetkin örneklerini de Osmanlı ilim havzasında vermiştir. Örneğin Osmanlı bilgini Maraşlı Saçaklızâde'nin *Takrîru kavânini'l-mütedâvile min 'ilmi'l-münâzara ve Risâletü'l-velediyye* adlı eseri, Osmanlı entelektüel coğrafyasının birçok yerinde ders kitabı olarak 1930'lara kadar okutulmuştur.¹ Bu gelenek her ne kadar XX. yüzyıla kadar popüleritesini korusa da, modern dönem mantık tarihi çalışmalarında yer almamıştır. Bu çerçevede makalemiz Osmanlı bilgilerinden Kefevî'nin *Risâle fi'l-âdâb* adlı eserini tanıtarak hem *âdâb* geleneğini güncel tartışmalarla yüz yüze getirmeyi, hem de *âdâb* geleneği ile ilgili olarak Türkçe literatüre bir giriş denemesi yapmayı amaçlamaktadır. *Risâle* iki açıdan ele alınacaktır: (1) Sureti/tasnifi bakımından. Burada daha ziyade Kefevî'nin tasnifinin *âdâbın* işleyişinde neye taalluk ettiği üzerinde durulacaktır. (2) İçeriği bakımından ki, bununla özellikle tartışmada mu'allil'e ve sâil'e verdiği hamleler, tartışmanın nasıl biteceği ve tarafların nelere dikkat etmeleri gerektiği kastedilmektedir. *Risâle*'yi incelemeye geçmeden önce müellifin hayatı hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz. Müellif tam adını çalışma konusu edindiğimiz *Risale fi'l-âdâb* adlı eserinden “es-Seyyid Muhammed b. el-Hâc Hamîd el- Kefevî” olarak zikretmektedir.² Kaynaklarda doğum yeri ve tarihi hakkında açık bir bilgi bulunamamıştır. Ancak İslâm kültüründe bir müellifi doğduğu veya uzunca süre yaşadığı yere nispet etme geleneğine göre onun *Kefeli* olduğunu söylemek mümkündür. Kefe, bugün Ukrayna Cumhuriyeti sınırları içerisinde bir liman şehridir. Ayrıca isminde kullandığı “es-Seyyid” sıfatından ve dua kısmında “Allah ona ve Hâşimî soyundan olan anne ve babasına mağfiret etsin”³ ibaresinden onun

* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mantık Anabilim Dalı, Dr.

1 Mehmet K. Karabela, *The development of dialectic and argümentation theory in post-classical Islamic intellectual history*, Institute of Islamic Studies McGill University, Montreal, August 2010, s. 241–244.

2 es-Seyyid Muhammed/Mehmed b. el-Hac Hamid el- Kefevî, *Risale fi'l-âdâb*, Milli Kütüphane: 06 Mil Yz A 9649, vr.: 2b.

3 Kefevî, *Risâle fi'l-âdâb*, vr.: 2b. Risalenin Süleymaniye Kütüphanesi Erzincan Koleksiyonu: 148, vr.: 106b'de ve Serez Koleksiyonu: 3920, vr.: 6b'de “Hâşimî Nebi'ye mensup anne ve babasına” ibaresi bulunmaktadır. Ancak her ikisi de aynı anlamdadır.(Kefevî'ye yapılan

Hız. Peygamber'in soyundan bir aileye mensup olabileceği de söylenebilir. *Sicilli Osmanî* ve *Osmanlı Müellifleri*'ne göre ilgilendiği alana vukufiyeti yetkin olan bir bilgidir; müderrislik, mollalık ve kadılık yapmıştır. Medine'de molla olmuştur. Kudüs kadısı iken 1168/1754'te vefat etmiştir. *İspât-ı vâcib*, *Haşiyetu 'alâ hüseyniye*, *Haşiyetu 'alâ celâl mine'l-'akâ'id*, *Şerhu binâ*, *Haşiyetu 'alâ şerhi'l-'isâm*, *Haşiyetu 'alâ mir ebi'l-feth*, *haşiyetu 'alâ âdâb-ı birgivi* eserlerinden bir kaçıdır.⁴ Kefevî'nin çalışma konusu edindığımız risalesine yapılan şerhler ise şunlardır: el-Alai, *Şerhu Risaletu Kefevî fî Adabî'l-Bahs* (Bagdatlı Vehbi 2064, 97-118 vr.), Yenihisari, *Şerhu Adabî'l-Kefevî* (Hacı Mahmud Efendi 6158, 25-55 vr.), Niksari, *Şerhu Kefevî* (Yazma Bağışlar 978, 19-40 vr.), Osman Şebinkarahisari, *Şerhu'r-Risale fî'l-Adab li'l-Kefevî* (Milli Kütüphane Yazmalar A 1189), Ömer b. Hüseyin Karahisârî *Şerhu risâle fî âdâbî'l-bahs* (Milli Kütüphane Yazmalar A 9649). Kefevî âdâb geleneğinde önemli eserler vermiş olan Çilli Ömer (ö. 1710), Hüseyin Antâki, (ö. 1718), Mustafa Efendi Abdullah Tokâdi (ö. 1721), Carullah Veliyuddin Efendi (ö. 1728), Mustafa Hâdimi (ö. 1747), Saçaklızâde (ö. 1773-?) ve Gelenbevî (ö. 1791) gibi bilginlerle çağdaş sayılabilir.⁵

II Şimdi *Risâle* sureti/tasnifi bakımından kısaca ele alınacak *âdâb* geleneğinde taallukunun ne anlama geldiği hakkında bilgi verilecektir.

Risâle, yazı türüne göre değişmekle beraber ortalama 1,5-2 varaklık bir metindir. Oldukça muhtasar, ancak özlü ve yoğun örgülüdür. *Âdâb* geleneği için üst düzey bir metin olduğu söylenebilir. Çünkü sanata ilişkin hiçbir teknik terimi tarif etmemekte, doğrudan tartışmanın nasıl başladığına, tarafların karşılıklı hamleleriyle nasıl devam ettiğine ve bittiğine geçmektedir. Bu yönüyle şerh geleneği için oldukça uygundur. *Risâle*'de herhangi bir fasıl başlığı kullanılmamıştır. İşlediği konulara bakarak üç temel kısma ayırmak mümkündür: Birincisi, iddiasını ispat ile yükümlü taraf olarak mu'allil'in tartışmaya başlama tarzı ve mu'allil'den delil isteyen taraf olarak sâil'in delil isteme tarzını ele aldığı kısım; ikincisi, taraflar arasında tartışmanın nasıl sona ereceğini ele aldığı kısım; üçüncüsü de tarafların tartışmaya başlamadan önce ve tartışma esnasında dikkat etmesi gereken *âdâbları* ele aldığı kısımdır. *Risâle*'nin temel çatısını oluşturan birinci kısmın tasnifine kısaca değinmek istiyoruz. Kefevî'ye göre mu'allil bir söz söylediği zaman beş sıfattan birini alır:

1. Herhangi bir delil getirmeksizin iddia ortaya koymuş olabilir.

atıflarda Milli Kütüphane nüshası esas alınmıştır.)

4 Mehmet Süreyya, *Sicilli Osmanî, III*, Haz.: Nuri Akbayar-Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1996, s. 1007; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri, II*, Haz.: Mustafa Tatçı-Cemal Kurnaz, Ankara: Bizim Büro Basım Evi 2009, s. 7.

5 Karabela, *The development of dialectic and argümantation theory*, s. 139-140.

2. Delil getirerek iddia ortaya koymuş olabilir.
3. Tarif yapmış olabilir.
4. Bölme(taksîm) yapmış olabilir.
5. Takyîd ve tahsîs yapmış olabilir.⁶

Kefevî'nin bu tasnifinde dikkat edilmesi gereken bir nokta var ki, o da delilsiz ve delilli iddiaları önce; tarif, bölme, takyîd ve tahsîs gibi kendisinden delil istenilmeyecek şeyleri sonra zikretmesidir.

Bu tasnif neden önemlidir ve *âdâbın* işleyişindeki taalluku nedir?

Başta *âdâb* geleneğinin sistemleştiricisi Semerkandî olmak üzere İcî ve Saçaklızâde gibi müellifler tartışmayı iki temel alana oturtmaktadırlar: Tasavvurlar/tarifler ve tasdikler/hükümler. Semerkandî *Risâle fî âdâbî'l-bahs* ve *Kıstâs* adlı eserlerinde tartışmanın başlaması gereken tabîî süreci önce tarifler, sonra da hükümler olarak belirlemiştir. Hatta o, Risalesi'ne sistemlestirdiği bu yeni sanatın teknik terimlerini tarif eden bir fasıl olarak uygulamasını da göstermiş olmaktadır.⁷ Semerkandî buna *tahriru'l- mebâhis ve takrîru'l- ekvâl ve'l- mezâhib* demektedir ki, bu ona göre *tartışmanın suretini tayin/tesbit etmektir*.⁸ Bir anlamda bu tartışmanın hangi terimlerle, hangi anlamlar verilerek, hangi zeminde yapılacağını ortaya koymak demektir. Eğer bu yapılmaz ise tartışmaya girmenin anlamı olmayacaktır. Çünkü mu'allil terimleri hangi bağlamda kullandığını açıkça ortaya koymadığı zaman sâil'in gereksiz delil talepleri ile karşı karşıya kalacaktır. Bu durumu Mehmet Ali Aynî'nin *İbn-i Sina'da Tasavvuf* adlı çalışmasının giriş cümleleri ile örneklendirmek istiyoruz.

İbn Sînâ'da tasavvuf bahsini iyice tavzih edebilmiş olmak için evvela onun felsefe sistemini hiç olmazsa umumi hatları içinde çizmek ve kullandığı ıstılahlardan bahsimize münasebeti olanlardan başlıcalarını tayin ile bunlardan maksadının ne olduğunu göstermek icap eder. Zira Şeyhur-reisin tasavvufu felsefesinin bir tekmesi makamındadır.⁹

6 Kefevî, *Risâle fî'l-âdâb*, vr.: 2b.

7 Semerkandî, *Risale*, vr. 1b-2a.

8 Semerkandî, *Kıstâsu'l- efkâr fî tahkiki'l-esrâr*, Thk.: Necmettin Pehlivan, Ankara 2010, s. 232. (Tahkik; Şemsu'd-dîn Muhammed b. Eşref es-Semerkandî'nin *Kıstâsu'l-efkâr fî Tahkiki'l-Esrâr* Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara 2010'un I.cildidir.); *Risâle fî âdâbî'l-bahs*, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mehmet Efendi Koleksiyonu: 6168, vr.: 2a-b.

9 Bkz.: Mehmet Ali Aynî, İbn Sînâ'da Tasavvuf, *Büyük Türk Filozofu ve Tıp Ustadı İbn Sînâ: Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler* içinde, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 2009, s. 155.

Görüldüğü üzere Aynî, tartışma alanını ve tartışmada kullanacağı teknik terimleri tespit ve tarif etmeye başlayacağını söyleyerek durduğu noktayı açık hale getirmeye çalışmaktadır. Fakat bunun yerine, örneğin;

İbn Sînâ sadece felsefe tarihinin değil, tasavvuf tarihinin de en büyük ismidir.

şeklinde bir hükümle de başlayabilirdi. Fakat bu yargı daha kışkırtıcı olacak ve hemen delil talebiyle karşı karşıya gelecekti.

Buna göre Kefevî'nin *âdâbın* öğretilmesi esnasında tarifleri, bölmeleri, takyîd ve tahsîsi sonra zikretmesi teknik olarak uygun görünmemektedir. Çünkü *âdâbı* filozofların ve kelimcilerin *cedeli* ile hukukçuların *hilâfından* ayıran temel yönlerinden biri, her şeyin *âdâb/geçerli bir kural ve kaide* çerçevesinde işlemesi ve asla hasma galip gelmek için bunların terk edilmemesidir; özellikle tartışmanın hangi noktadan, nasıl başlayacağı ve tarafların birbirine karşı yaptıkları hamlelerin hangi sıra ile olacağı bile onun *âdâbı*ndandır.

Gerçi bu türden tasnifi ilk defa Kefevî yapmış değildir. Daha önce Şah Hüseyin Çelebi Âmasî (ö.1512) ve Taşköprüzâde (ö. 1561) önce hükümleri, sonra tarifleri ele almıştır.¹⁰ Bu açıdan Kefevî'nin bu geleneğe tâbi olduğu söylenebilir. Buna karşın aşağı yukarı Taşköprüzâde'nin çağdaşı sayılabilecek Kemalpaşazâde (ö. 1543) ve Birgivi Mehmet Efendi Semerkandî gibi *tahrîru'l-mebâhis ve tahrîru'l-ekvâl ve'l-mezâhib* kaidesine göre önce kavramlar (tarif, bölme, takyîd, tahsîs) sonra da hükümleri incelemiştir.¹¹ Hatta Saçaklızâde *âdâbı* tıpkı mantık gibi *tasavvur(kavram)lar* ve *tasdik(hüküm)ler* ikilisi üzerine kurdu ve neredeyse birinci bölümü *âdâbın* merkezine koydu; çünkü ona göre doğru tasavvur olmazsa, doğru tasdik/hüküm olmayacaktır.¹² Aslında Saçaklızâde, bu tasnifi ile bu türden takdîm tehirlerin önünü kesin olarak kapatmış, Semerkandî'nin muradını tümüyle yerine getirmiş olmaktadır. Dolayısıyla Kefevî'nin yaptığı beşli tasnif, içerik olarak yetkin, ancak teknik sıralaması bakımından uygun değildir. Fakat yine de burada müellifleri böyle bir tasnife iten sebebin ne olduğu sorulabilir.

10 Bkz.: Şah Hüseyin Çelebi Âmasî, *Risâle fi âdâbı'l-munâzara*, Milli Kütüphane: 06 Hk 1831; Taşköprüzâde, *Risâle fi'l-âdâb*, Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi Kolesiyonu: 467.

11 Bkz.: Kemalpaşazâde, *Risâle fi âdâbı'l-bahs*, Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi: 1772, vr.: 16b-17a; Birgivi Mehmet Efendi, *Risâle fi'l-âdâb*, Milli Kütüphane: 03 Gedik 18113, vr.: 176b-177a.

12 Saçaklızâde, *Tahrîru'l-kavânini'l-mütedâvile min 'ilmi'l-munâzara*, Thk.: Yusuf Türker, Ankara 2005, s. 77. (Tahkik; Yusuf Türker'in "Sâçaklı-zâde'nin 'Tahrîru'l-kavânini'l-mütedâvile min 'ilmi'l-munâzara' Adlı Eserinin Tahkîki, Tercümesi ve Konuları Bakımından İncelenmesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2005." adlı yüksek lisans tezinin bir parçasıdır. Karabela, *The development of dialectic and argümantation theory*, s. 179.

Yukarıdaki yargılarımızla çelişkiye düşmeksizin aşağıdaki kanaatte olduğumuzu belirtmek istiyoruz: Bu sanatın sistemleştiricisi Semerkandî iddia sahibi tartışmacı tarafı hem tariflerde, hem de hükümlerde mu'allil olarak isimlendirmektedir. Fakat mu'allil sıfatı daha ziyade hükümler alanına özgüdür. Fakat Semerkandî'nin mu'allil'i daha geniş anlamda kullandığı, tariflerde *nakledenin* yaptığı *tahrîr* işini *gerekçesini açıklayan taraf* olarak alıp mu'allil kabul ettiğini söylemek mümkündür. Fakat başta İcî¹³ olmak üzere sonraki müellifler de¹⁴ Semerkandî'nin tariflerde mu'allil olarak isimlendirdiği tartışmacıyı sadece *tarif eden/muarrif* ve *nâkil/nakleden* olarak isimlendirmekte, mu'allil'i kullanmamaktadırlar. Her ne kadar tarif/bölme/takyîd ve tahsîs tartışmanın suretini belirlemede temel rol oynasa da bu sanata *münâzara* ismini veren asıl alan tarafların, tabiri caizse ellerinde avuçlarında neleri varsa ortaya koydukları hükümler kısmıdır. Eserlerin tasniflerindeki takdim tehirin bu ayrıntıya dayandığı kanaatindeyiz. Fakat tercihimizin Semerkandî'nin tarif/ler/i önceleyen tasnifinden yana olduğunu söylemek istiyoruz. Çünkü Semerkandî'nin önceki tartışma sanatlarından farklı bir sistem ortaya koyduğu açıktır. Hatta o bu yeni sanatı filozofların *cedeli* yerine koyduğunu söylemektedir.¹⁵ Çünkü başta Aristoteles olmak üzere onun Müslüman takipçileri de cedel sanatını ele aldıkları eserlerinde önce delillerle, sonra da tariflerle ilgili konuları incelemektedirler.¹⁶ Bu açıdan Semerkandî'nin bu yeni sanatı *Topika*'dan sadece içerik olarak değil, suret/tasnif olarak da ayırdığını söylemek yerinde olur.

III Şimdi kısaca *Risâle*'nin içeriğini ele alınacaktır. Mu'allil'in tartışmayı nasıl başlattığına ve akabinde sâil'in ona karşı hamleleri ile mu'allil'in de ona verdiği cevaplara değinilecek, bu yapılırken *Risâle*'nin muhtasarlığı göz önüne alınacak, ayrıntılı açıklamalara girilmeyecektir. Kefevî'nin kullandığı teknik terimlerin âdâbî işleyişi açısından kritiği başka bir çalışmaya bırakılmıştır.

Âdâb geleneğinde tartışmayı başlatan taraf mu'allil'dir, sâil değildir. Fakat sâil, mu'allil'den *tahrîr* ve *delil* isteyen *taraf* olarak *âdâbın savâb* amacının gerçekleşmesinde önemli bir role sahiptir. Hatta bu amaç hem mu'allil'e, hem de sâil'e ait kabul edilmiştir.¹⁷ Bu yüzden olsa gerek bazı metinlerde mu'allil iddiası-

13 İcî, *er-Risâletu'l-'adüdiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi Koleksiyonu: 467, 27b.

14 Bkz.: Saçaklızâde, *Takrîr*, s. 77-97; *Risâletu'l-velediyye*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi: 37209, vr.: 76b; Âmasî, *Risâle*, vr.: 65a-b.

15 Semerkandî, *Kistas*, s. 229.

16 Bkz.: Aristoteles, *Kitâbu Tüpikâ (Mantuku Aristî, II, içinde)* Thk: Abdurrahman Bedevi, Kuvveyt-Beyrut 1980; Fârâbî, *Kitâbu'l-Cedel*, Thk.: Refik el-Acem, Beyrut 1986; İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifâ*: el-Cedel, Thk: Ahmed Fuad el-Ehvânî, Kahire 1965.

17 Hüseyin Abdullah b. Muhammed b. Şaban, *Haşiye 'alâ şerhi âdâbî'l-bahs*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi: 37338, vr.: 228b.

nı ortaya koyduktan sonra sâil'in *tahrîr* veya *delîl* talebine ilişkin açıklamalar yapılırken mu'allil'in bunlara verdiği cevapları kapalı kalabilmektedir. Kefevî her iki tarafın hamlelerini de açık bir şekilde ortaya koymuştur. Kefevî'nin yukarıda mu'allil'in tartışmayı nasıl başlattığına ilişkin zikrettiği beş hareket noktası ve *Risâle*'yi buna göre tasnifi önemlidir. Çünkü örneğin; seleflerinden Semerkandî ve Taşköprüzâde mu'allil'in *tarîf* ve *delîl* getirerek iddiada bulunma hareket noktasını; Amâsî bölme ve delîl getirerek iddiada bulunma hareket noktasını zikretmektedir. Fakat Kefevî 1. ve v. maddeyi de ekleyerek *ta'yînu mahalli'n-niza*'yı, yani *tartışmanın suretini/yerini belirlemeyi* daha da kolaylaştırmaktadır.

Şimdi ana hatlarıyla Kefevî'ye göre âdâbın nasıl başlayıp taraflar arasında hangi hamlelerle devam ettiğini ele alınacaktır.

1. Kefevî'ye göre mu'allil herhangi bir delil getirmeksizin iddiada bulunmuşsa sâil ondan üç şekilde delil isteyebilir: (i) mutlak dilsel mecazi münâkaza, (ii) şebihî nakz, (iii) takdîri mu'araza. Mu'allil ise sâil'in birinci hamlesini dört şekilde cevaplayabilir: (i) iddiasının geçerliliği/doğruluğu hakkında bir delil getirebilir, (ii) iddiasını tahrîr edebilir, (iii) varsa sâil'in eşit sened'ini geçersiz kılabılır, (iv) sâil'in delil talebini geçersiz kılabılır. Mu'allil sâil'in ikinci ve üçüncü hamlesini ise (i) sâil'in öncüllerinden biri hakkında delil isteyerek, (ii) tahrîr yaparak, (iii) hakîki nakz yaparak cevaplar.¹⁸
2. Mu'allil delil getirerek bir şey iddia ediyorsa sâil ondan yedi şekilde delil isteyebilir: (i) mutlak olarak hakîki münâkaza yapabilir, (ii) aklî mecazi münâkaza yapabilir, (iii) hazfî mecazi münâkaza yapabilir, (iv) gasb yapabilir, (v) delilin kendisiyle ilgili dilsel mecazi men yapabilir, (vi) tahkîki nakz yapabilir, (vii) tahkîki mu'araza yapabilir. Mu'allil ise sâil'in ilk üç hamlesini (i) delil istenilen öncülünün hakkında delil getirerek, (ii) onu tahrîr ederek, (iii) iddiasını tahrîr ederek, (iv) sâil'in eşit sened'ini geçersiz kılarak, (v) delilini değiştirerek, (vi) başka bir delile geçerek, (vii) başka bir konuya geçerek, (viii) sâil'in apaçık, istikrâi ve müsellemlerle ilgili delil talebini geçersiz kılarak, (ix) geçerliliği için başka bir şey istemeyen bir öncül getirerek cevap verilir.

Mu'allil sâil'in *gasb* hamlesini ise (i) *gasb* edilen öncülü hakkında delil getirerek, (ii) (öncülünü) tahrîr ederek, (iii) (*gasb* edilen) delilini(n bir kısmını veya tamamını) değiştirerek, (iv) başka bir konuya, ya da de-

18 Kefevî, *Risâle fi'l-âdâb*, 2b.

lile geçerek, (v) sâil'in delilinin öncüllerinden herhangi biri için delil isteyerek, (vi) nakz yaparak, (vii) mu'âraza yaparak cevaplayabilir.

Delilin kendisi ile ilgili dilsel mecâzi men'î mu'allil (i) öncüllerin tamamının, (ii) onlardan herhangi birinin veya (iii) belirli bir öncülün geçerli olduğuna delalet eden bir delil getirerek delilini ispat eder.

Mu'allil sâil'in tahkîki nakzını ise (i) hakîki men yaparak, (ii) delilini(n bazı kısımlarını veya hepsini) değiştirerek, (iii) delilini tahrîr ederek, (iv) iddiasını tahrîr ederek, (v) iddiasını/tezinin içeriğini tahrîr ederek, (vi) nakz yaparak, (vii) mu'âraza yaparak, (viii) gasb yaparak cevaplar.

Sâilin tahkîki mu'âraza'sını mu'allil (i) hakîki men yaparak, (ii) delilini, (iii) iddiasını tahrîr ederek, (iv) delilini değiştirerek, (v) tahkîki nakz yaparak, (vi) tahkîki mu'âraza yaparak, (vii) gasb yaparak, (viii) delilin kendisiyle ilgili dilsel mecâzi men yaparak cevaplayabilir.¹⁹

3. Eğer tartışmacı taraf tarif yaparak iddiasını/tezinin ortaya koymaya başlamışsa tarafların birbirlerine karşı hamleleri nasıl olacaktır?

Kefevî burada, Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*'ına atıfla önemli bir ayrıma işaret etmektedir. Öncelikle tarifi; lafzî, tenbîhi, hakîki ve ismî olarak dörde ayırmakta; sonra da ilk ikisinin *metalib-i tasdikiyeden*, son ikisinin de *metalib-i tasavvuriyeden* olduğunu söylemektedir.

Bu ayrım *âdâb*'ın sistemleştiricisi Semerkandî'de yoktur.²⁰ O sadece hakîki ve ismî ayrımı yapmaktadır. Bu ayrım tartışmanın yerini tayinde çok önemlidir. Çünkü lafzî ve tenbîhi tarif, doğruluk ve yanlışlık değeri alabilen bir önerme kabul edilirken, hakîki ve ismî tarif cümleleri tasavvur/kavram kabul edilmiş olmaktadır. Diğer taraftan "ben bu kavramı şu şekilde tarif ediyorum"un sınırlarını belirleyecek, dolayısıyla yapılan tarifi zımnen bir tez/iddia içerip içermediği kolay tespit edilecektir; bu da tarafların hamlelerini doğrudan etkileyecektir.

Kefevî'ye göre tartışmacı taraf lafzî ve tenbîhi tarif yapmış ise sâil (i) dilsel mecâzi münâkaza, (ii) mutlak takdîri mu'âraza, (iii) şebîhi ve tahkîki icmâlî nakz yaparak karşılık verebilir.

Buna karşı mu'allil de sâil'e bu hamlelerin aynıyla cevap verebilir.

Diğer taraftan tartışmacı taraf hakîki ve ismî tarif yapmış ise sâil (i) şebîhi ve (ii) tahkîki nakz yapabilir.

19 Kefevî, *Risâle fi'l-âdâb*, 2b-3a.

20 Semerkandî, *Kistas*, s. 231.

Mu'allil de sâil'e (i) hakîki, (ii) aklî mecâzi, (iii) hazfî men, (iv) nakz, (v) mu'âraza, (vi) tarifini tahrîr, (vii) tarifini değiştirme, (viii) tarif edeni ve (ix) nakzın maddesini tahrîr yaparak cevap verebilir.

Kefevî'ye göre buradaki üç tahrîri, hakkında delil istenilen şeyin sened'i yapmak, yani onu destekleyen dayanak olarak kullanmak âdâb geleneğinde daha güzel kabul edilmiştir. Diğer taraftan men'e ve mutlak mu'âraza'ya gelince örtülü olarak bir iddiaya itibar edilmiyorsa onlara karşı gelinmez. Ancak örtülü olarak olsa bile bir iddia söz konusu ise o zaman dilsel mecazi men ve takdîri mu'âraza yapılmasında bir sakınca yoktur.

Sâil dilsel mecazi men yaparsa mu'allil de ona (i) bir delil ile iddiasını ispat ederek, (ii) sâil'in eşit sened'ini geçersiz kılarak, (iii) delilini değiştirerek, (iv) delilinin öncülünü, (v) delilini ve iddiasını tahrîr ederek cevap verebilir.

Sâil takdîri mu'âraza (ve şebîhi nakz) yaparsa mu'allil de ona karşı (i) mutlak münâkaza (hakiki men), (ii) tahkîki mu'âraza, (iii) tahkîki nakz, (iv) tahrîrinin ve (v) (delil) değiştirme/si/nin yönünü/sebebini açıkça ortaya koyarak cevap verebilir.²¹

4. Mu'allil tartışmaya bölme yaparak başladığında sâil ona karşı hangi hamlelerle karşı koyabilir?

Burada sâil'in karşısına iki durum çıkmaktadır: Birincisi, eğer mu'allil'in bölmesi *metalib-i tasavvuriyeden* ise sâil ona karşı (i) dilsel mecâzi men ve (ii) takdîri mu'âraza yapar. Ancak *metalib-i tasdikiyeye* ise bunlara ilaveten benzer (iii) nakz da yapar. Çünkü bölme, artık önerme olarak kabul edilerek zımnen bir iddia/tez içerebilmektedir.

Sâil takdîri mu'âraza ve şebîhi nakz yaparsa mu'allil ona (i) tahkîki nakz, (ii) tahkîki mu'âraza, (iii) bölüneni ve (iv) bölümleri tahrîr yaparak, (v) bölmeyi değiştirerek cevap verebilir.

Eğer sâil mu'allil'den dilsel mecazi men ile delil isterse mu'allil ona (i) delil ile iddiasını ispat ederek, (ii) delil istenilen şeyin çelişğine eşit bir sened varsa onu geçersiz kılarak, (iii) bölüneni ve (iv) bölümleri tahrîr ederek, (v) bölmeyi değiştirerek cevap verebilir.²²

5. Mu'allil tartışmaya *takyîd* ve *tahsîs* yaparak başlamışsa sâil'in ona karşı hamlesi ve mu'allil'in karşı cevabı ne olmalıdır?

Kefevî buradaki karşılıklı hamlelerin tıpkı *bölmedeki* gibi olduğunu söyleyerek ziyade bir açıklama yapmamaktadır.²³

21 Kefevî, *Risâle fi'l-âdâb*, 3b.

22 Kefevî, *Risâle fi'l-âdâb*, 3b-4a.

23 Kefevî, *Risâle fi'l-âdâb*, 4a-b.

IV Kefevî; mu'allil ve sâil arasındaki karşılıklı hamlelerin tekmlisi bağlamında, yukarıda zikredildiği gibi, ikinci olarak *münâzaranın* nasıl biteceğini ele almaktadır. Tartışma ilanihaye devam edemeyeceğine göre taraflar hangi durumlarda tartışmaya son vermeli ve karşı tarafın delilini kabul etmelidir. Semerkandî'nin de ifade ettiği gibi, mu'allil ne kadar delil getirirse getirsin sâil her birine yukarıdaki hamleleri kullanarak karşı koyup delil talep edebilir.²⁴ Fakat bu yeni sanatın ismindeki *âdâb* ile amacındaki *savâb* tarafların bir noktada karşı tarafın delilini kabul etmelerini temin eden iki önemli unsurdur. Taşköprüzâde'nin de ifade ettiği gibi karşı tarafın delilini kabul etmek de *adab*tandır.²⁵

Mu'allil'in delil getirmekten aciz kalmasına veya sâil'in delil talebine cevap verememesine *ifhâm*; sâil'in mu'allil'in tezine ve cevabi hamlelerine karşı koyamamasına ise *ilzâm* denilir.

Mu'allil ve sâil yukarıda ayrıntılı olarak zikredilen hamlelerden birine karşı koyamaz ise tartışmayı kaybetmiş sayılırlar veya mu'allil kabulü zorunlu bir delil getirirse sâil'in artık ondan inat ile delil talep etmesi gereksiz bir büyülenmeden (mükâbere) olarak kabul edilir ve mu'allil bu türden karşı koymalara cevap vermek zorunda değildir; ve tartışmayı devam ettirmeme hakkına sahiptir. Çünkü böyle bir noktada tartışma mücadele/ne olursa olsun karşı tarafı susturma olacaktır; oysa *âdâb-ı münâzara* bu değildir.²⁶

V Kefevî son olarak tarafların tartışmaya başlamadan önce ve tartışma esnasında dikkat etmeleri gereken noktalara işaret etmektedir. *Risâle* bu yönüyle Taşköprüzâde'nin *Risâle*'sine benzemektedir.²⁷ Fakat küçükte olsa bazı farklılıklar vardır. Bunları maddeler halinde sıralamak istiyoruz.

Kefevî'ye göre bir şey mütalaa edilmeye başlandığında;

1. Araştırma/tartışma konusuna başından sonuna kadar dikkatle bakılmalıdır; ta ki zihinde onu kavramayı kolaylaştıracak bir mana ortaya çıksın.

Sonra;

2. Dikkatle tasavvur(kavram)lara ve tasdik(hüküm)lere bakılmalıdır.
3. Onların arızı şeylerden olup olmadığı kontrol edilmelidir.
4. Onları reddetmenin mümkün olup olmadığına bakılmalıdır.

24 Semerkandî, *Kıtas*, s. 234.

25 Taşköprüzâde, *Risâle fi'l-âdâb*, vr.: 28a.

26 Kefevî, *Risâle fi'l-âdâb*, 4a-b.

27 Bkz.: Taşköprüzâde, *Risâle fi'l-âdâb*, vr.: 28b-29a.

5. Öncelikle lafızların delâletine ve manaların medlûllerine dikkatle bakılmalı; bu lafzın şu mana için konulup konulmadığına; bu mananın şu lafzın lazımı olup olmadığına; birden fazla anlamı olup olmadığına; sıfat, marife, nekra, genel ve özel olup olmadığına bakılmalıdır.
6. Lafızların manaları arasında öncelik ve sonralık olup olmadığına ve lafzın bir başka lafızla münasebetinin olup olmadığına da bakılmalıdır.
7. Her lafzı zikretmenin faydasının olup olmadığına bakılmalıdır.
8. Lafızların temel ve açıklayıcı kaynaklarına dikkatle bakılmalıdır.
9. Men‘, nakz ve mu‘araza tespit edilmeli ve onların neye yönelik olduğu açıklığa kavuşturulmalı.²⁸

Öz

Muhammed Kefevî ve Risâle fi'l-Âdâb'ı

Şemsüddin Semerkandî'nin sistemleştirdiği Âdâbü'l-Bahs ve'l-münâzara kendine özgü bir gelenek oluşturmuş, yeni katkılar sunan örneklerini de Osmanlı ilim havzasında vermiştir. Bu makale, Osmanlı bilginlerinden es-Seyyid Muhammed b. el-Hâc Hamîd el-Kefevî ve Risâle fi'l-Âdâb'ı'nı tanıtarak âdâb geleceği hakkında Türkçe literatüre bir giriş yapmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Kefevî, Semerkandî, Âdâbü'l-Bahs ve'l-münâzara, Osmanlı Düşünce Tarihi*

Abstract

Muhammad al-Kafawî and His Risâla fi al-Âdâb

Muhammad al-Kafawî and his “Risâla fi al-Âdâb” had constituted a special tradition in the field of “âdâb al-bahth wa'l-munâzara”, which had been systematized by Shams al-Din al-Samarkandî. Kafawî's work represented one of the most important contributions to argumentation theory in Ottoman intellectual circles. This article aims to introduce the Ottoman theorist al-Kafawî and his “Risâle fi'l- Âdâb” in order to contribute the literature of “âdâb” in Turkish scholarship.

Keywords: *al-Kafawî, Samarkandî, Âdâb al-Bahth wa'l-munâzara, Ottoman Intellectual History*

²⁸ Kefevî, *Risâle fi'l-âdâb*, 4b.

Kaynaklar

- Aristoteles, *Kitâbu Tupikâ (Mantıku Aristî, II, içinde)* Thk: Abdurrahman Bedevi, Kuvveyt-Beyrut 1980.
- Aynî, Mehmet Ali, İbn Sînâ'da Tasavvuf, *Büyük Türk Filozofu ve Tıp Üstadı İbn Sînâ: Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler* içinde, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 2009.
- Birgivi Mehmet Efendi, *Risâle fi'l-âdâb*, Milli Kütüphane: 03 Gedik 18113.
- Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri, II*, Haz.: Mustafa Tatcı-Cemal Kurnaz, Ankara: Bizim Büro Basım Evi 2009.
- Fârâbi, *Kitâbu'l-Cedel*, Thk.: Refik el-Acem, Beyrut 1986.
- Hüseyin Abdullah b. Muhammed b. Şaban, *Haşiye 'alâ şerhi âdâbi'l-bahs*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi: 37338.
- İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifâ*: el-Cedel, Thk: Ahmed Fuad el-Ehvânî, Kahire 1965.
- İcî, *er-Risâletü'l-'adûdiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi Koleksiyonu: 467.
- Karabela, Mehmet K., *The development of dialectic and argümantation theory in post –classical Islamic intellectual history*, Institute of Islamic Studies McGill University, Montreal, August 2010.
- Karahisâri, Ömer b. Hüseyin, *Şerhu risâle fi' âdâbi'l-bahs*, Milli Kütüphane: 06 Mil Yz A 9649.
- el-Kefevî, es-Seyyid Muhammed/Mehmed b. el-Hac Hamid, *Risale fi'l-âdâb*, Süleymaniye Kütüphanesi Erzincan Koleksiyonu: 148; Kefevî, *Risâle fi'l-âdâb*, Milli Kütüphane: 06 Mil Yz A 9649; Süleymaniye Kütüphanesi Serez Koleksiyonu: 3920.
- Kemalpaşazâde, *Risâle fi' âdâbi'l-bahs*, Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi: 1772.
- Saçaklızâde, *Risâletü'l-velediyye*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi: 37209.
- Saçaklızâde, *Takrîru'l-kavânîni'l-mütedâvile min 'ilmi'l-munâzara*, Thk.: Yusuf Türker, Ankara 2005. (Tahkik; Yusuf Türker'in "Sâçaklı-zâde'nin 'Takrîru'l-kavânîni'l-mütedâvile min 'ilmi'l-munâzara' Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Konuları Bakımından İncelenmesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2005." adlı yüksek lisans tezinin bir parçasıdır. Karışıklık olmasın diye doğrudan müellife atfedilerek kaynak gösterilmiştir.).
- Semerkandî, *Kıstâsu'l-efkâr fi'tahkiki'l-esrâr*, Thk.: Necmettin Pehlivan, Ankara 2010 (Tahkik; Şemsu'd-dîn Muhammed b. Eşref es-Semerkandî'nin Kıstâsu'l-efkâr fi Tahkiki'l-Esrâr Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara 2010'un I.cildidir.).

- Semerkandi, *Risâle fî âdâbi'l-bahs*, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mehmet Efendi Koleksiyonu: 6168.
- Süreyya, Mehmet, *Sicilli Osmani, III*, Haz.: Nuri Akbayar-Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1996.
- Şah Hüseyin Çelebi Âmasî, *Risâle fî âdâbi'l-münâzara*, Milli Kütüphane: 06 Hk 1831.
- Taşköprüzâde, *Risâle fî'l-âdâb*, Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi Koleksiyonu: 467.